

сягає корінням у ті далекі роки, в ту «перемогу», яка виявилася поразкою.

Земля й сільські жителі, як змогли, помстилися переможцям. Земля перестала давати врожай, а селянин перестав з любов'ю ставитися до землеробської праці. Це була жадлива й справедлива помста.

Одержано 12.08.90.

Это статья из изданной автором в Соединенных Штатах Америки книги «Потери населения СССР». Не все вопросы, затронутые в ней, освещены с одинаковой полнотой. Самое большое внимание уделяется потерям в годы коллективизации.

Т. Приймак (Канада)

Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року *

Основну увагу приділено політичним поглядам М. С. Грушевського на державний устрій Російської імперії, висвітлено ряд важливих проблем, пов'язаних з його конституційним проектом 1905 р.

М. Грушевський відіграв важливу роль у політичному житті. Він був дорадником і критиком політиків і суспільно-громадських діячів різних напрямів. Наприкінці минулого століття він був співорганізатором галицької «Української Національно-демократичної партії». У 1905 р. він брав участь в організації українського парламентарного клубу в російській Державній думі. Протягом наступних років він став широко відомим поборником федеральної децентралізації Російської імперії. Під час великої революції 1917—1918 рр. його негайно обрано головою революційного українського парламенту — Центральної Ради — і він пробував безпосередньо ввести в життя свої думки про національність, демократію і федералізм¹.

Політичні переконання Грушевського розвивалися в традиції українського національного руху XIX ст. Ці традиції поєднували національне пробудження з народолюбством, федералізм з демократією і ставили їх у зв'язок із загальною вірою в благодієвний вплив розвитку і освіти². Поширення освіти пов'язували з читанням і писанням рідною мовою і поєднували з розвитком народної літератури. Це ствердив сам Грушевський у 1898 р., коли він хвалив політичну та літера-

* Стаття передруковується з часопису «Український історик» (журнал історії і українознавства) / Під заг. ред. Любомира Винара.— 1985.— Числа 1—4 (85—88).— Т. 22.— С. 34—45.

¹ Роль Грушевського в українській революції стала після 1920-х років спірною, коли загострилися ідеї націоналізму, а такі ідеологи, як Дмитро Донцов, обвинувачували історика в наївному народолюбстві, яке не сприяло створенню суверенної української національної держави. Питання ролі Грушевського в політиці присвячена моя стаття Mykhailo Hrushevsky: Populist or Statist? // Journal of Ukrainian Studies.— Toronto, 1981.— № 10.— Pp. 65—78.

² Дотепер немає докладної загальної історії українського національного руху в XIX ст. Короткі огляди подали В. Дорошенко (*Українознавство в Росії. Новіші часи.*— Відень, 1916.— 115 с.), а щодо Галичини найновіший огляд І. Л. Рудницького *The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule // Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia.*— Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982.— Pp. 23—67. Див також: Оршан Я. *Розвиток української політичної думки за сто літ* (Начерк курсу). *Альманах: Ідея в наступі.*— Лондон, Українське інформаційне Бюро, 1938.— С. 63—109.

турну діяльність свого близького співробітника Івана Франка, а ця діяльність, на його думку, належала до героїчної епохи українсько-руської національної культурної та прогресивної ідеї³.

За раних років Грушевський не мав ясної політичної програми, згідно з якою можна було б вимірювати його народолюбство чи федералізм. Однак уже дуже рано в житті Грушевський ознайомився з всеслов'янськими ідеалами кирило-мефодіївських братчиків, які були міродатними в початковій фазі українського національного пробудження, і він почав брати участь в українському письменстві. В Київському університеті він вчився в історика Володимира Антоновича, який був передовою постаттю в народному русі, а поряд з тим прихильником французького теоретика федералізму П'єра Прудона. Протягом цих раних років в Наддніпрянській Україні М. Грушевський, як і його учитель В. Антонович, стояв осторонь революційної політичної діяльності, а займався передусім культурницькою працею. Щойно переїхавши в Галичину, він, використовуючи відносну свободу австро-угорської системи, мав змогу ясніше висловити свої політичні ідеї⁴. Слово першу ясну заяву в справі політичного «вірую» склав Грушевський 1899 р., коли він взяв участь у створенні «Української національно-демократичної партії». Ця галицька партія сприяла політичній незалежності цілого українсько-руського народу, а водночас — об'єднанню всіх українських земель під австрійським пануванням і виборенню для них національної автономії. Партія підтримувала також тих наддніпрянських українців, які домагалися перебудови Російської імперії в федеральну і конституційну країну⁵.

На початку ХХ ст. до основних ідей російського «руху визволення», який виступав проти царської автократії, не належала думка про децентралізацію на федеративних основах. У той час як реформатори на зразок Д. Н. Шипова обстоювали поширення земства як форми місцевого самоврядування і створення національної асамблеї як дорадчого органу, то керівники ліберального руху (Петро Струве і Павло Мілюков) зосереджували свою увагу на конституційному проекті, який гарантував би громадські вольності та юридичну законність. Усі ці російські діячі відкидали цілковито ідею федералізму. Так, наприклад, на паризькій конференції російських опозиційних партій, яка відбулася у вересні 1904 р., Струве відкинув принцип федералізму і готовий був визнати певні автономні конституційні права лише Фінляндії і Польщі. (Протягом кількох наступних років Струве перетворився у одного з найвиразніших російських ліберальних критиків українського національного руху). Мілюков також не хотів мати нічого спільного з федералізмом і відкидав навіть дуже обмежені пропозиції Струве в національному питанні⁶.

Справжніх прихильників децентралізації серед російських лібералів було дуже мало. Таким, був, наприклад, професор права Московсь-

³ Маковей О. Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка.— Л.—НВ, IV/Львів, 1898.— С. 119—122; Крушельницький А. Іван Франко.— Коломия.— С. 5—8.

⁴ Про молоді роки Грушевського в моїй дисертації: Mykhailo Hrushevsky and the Politics of National Culture.— Рр. 1—31.

⁵ Програму партії вперше опубліковано в *Ділі* (Львів), ч. 281, 28 груд. 1899 р.: «Народна програма». Роль Грушевського у створенні Національно-демократичної партії я докладно з'ясував у: Mykhailo Hrushevsky and the Politics of National Culture.— Рр. 77—84.

⁶ Про паризьку нараду див.: Fischer George. Russian Liberalism.— Cambridge, Mass., 1958.— Рр. 169—170; Pipes Richard. Struve: Liberalism on the Left 1870—1905.— Cambridge, Mass., 1970.— Рр. 363—366. Навіть «народника», російського письменника В. Короленка, який відкидав федералізм і обмежував свої українські симпатії поширенням системи земства, О. Лотоцький в *Сторінках минулого*, тт. 4 (Варшава, 1932—1939), II, с. 443—450 назвав двоєдушним. З російських партій лише соціалісти-революціонери підтримували «організацію взаємин між народами на федеративній базі, оскільки це можливо». (Проект програми, 5 травня 1904 р.).

кого університету Степан Фортунатов — прихильник американського федералізму, або Максим Ковалевський, який зосереджував свою увагу на поширення повноважень земства і обороняв автономні права «історичних» національних територій, до яких він зараховував, наприклад, Фінляндію і свою батьківщину Україну⁷.

Грушевський був, очевидно, свідомий цього підходу російських лібералів, включаючи незначну меншість тих, які виявляли еластичність у національному питанні. Весною 1903 р. він навіть викладав у «Вільному російському університеті», заснованому Кавалевським за рік перед тим у Парижі⁸. Однак щойно наступного, 1904 р., з приходом «політичної весни» нового царського міністра внутрішніх справ П. Д. Святополка-Мирського Грушевський включився в загальне обговорення національного питання децентралізації Російської держави.

Спершу Грушевський написав «гарячого й гострого» листа новому міністрові з наріканням на заборону друкування книжок українською мовою. Він отримав дозвіл надрукувати декілька своїх праць, включно з багатомною «Історією України-Руси» та з важливою статтею «Звичайна схема «руської історії» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Після цього спеціальна комісія Академії наук на чолі з академіками О. О. Шахматовим і Федором Коршем подала рекомендацію скасувати заборону друкування українських книжок⁹.

Однак реформи Святополка-Мирського не усунули опозиції до самодержавного режиму Миколи II. На початку 1905 р. стало ясно, що треба здійснити основні зміни, бо інакше настане повний хаос. У цей час, у березні 1905 р., Грушевський включився у загальне обговорення конституційного питання в Росії. З одного боку, він виступає реформатором, який хоче усунути панування деспотичної бюрократії і підтримати загальний рух до громадської свободи. Він захоплювався тим, що російське бюрократично-політичне самодержавство, яке ще кілька місяців тому почувало таку силу, що ніхто не міг до нього доторкнутися, «валиться на наших очах», і дійшов висновку, що думка про відбудову Росії на вільній і раціональнішій базі перейшла з сфери теорії та далеких майбутніх можливостей у головну турботу, яка притягає увагу не лише громадян Росії, але «й цілого цивілізованого світа»¹⁰.

З другого боку, Грушевський хотів запобігти тому, щоб прихильники українського руху не облишили національної справи в ім'я загального прогресу до загальних вольностей і законності. Михайло Сергійович хотів уникнути повторення 1870-х і 1880-х років, коли, як він

⁷ Загально про Фортунатова і Ковалевського див. в Laserson Max M. American Impact on Russia 1784—1917: Diplomatic and Ideological.—New York: Collier Books, 1962.—Рр. 459—461, 466—473. Ковалевський як прихильник української автономії у Лотоцького О. Сторінки минулого, II, с. 454—456 і Ісаєвич Я. Д. М. М. Ковалевський та Україна // Укр. іст. журн., ч. 48 (Київ, 1966).—№ 4.—С. 135—137.

⁸ Грушевський М. Автобіографія.—Торонто, Союз Українських Студентів Канади, 195.—С. 11—12 і замітка в Літературно-Науковому Вістнику.—XXII (1903).—С. 224; Вороб'єва Ю. С. Русская высшая школа общественных наук в Париже // Исторические записки, Москва, 1982.—Т. CVII.—С. 333—334.

⁹ Грушевський М. Автобіографія.—С. 12—13; Лотоцький О. Сторінки минулого, II.—С. 348—381. Величезне значення, яке українці приділяли цьому меморіалу Академії наук видно з того, що його негайно переклали й видали в Галичині з вступним словом Грушевського. Петербурзька Академія Наук в справі знесення заборони українського слова, Львів, Українсько-руська Видавнича Спілка, 1905. Передруковано в друкарні «Народної волі» в Скрентоні, штат Пенсільванія 1916 і в Мюнхені 1976, вид. УВУ. Навіть в советській Україні передруковано цей меморіал з новим вступом і цінними замітками: Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з історії української мови, Київ, Рад. школа, 1961.—Ч. 2.—С. 296, 335.

¹⁰ Грушевський М. Українство і питання дня в Росії.—Л.—НВ, XXX (1905).—С. 1—10. Передрук: З біжучої хвилі: статті і замітки на тему дня 1905—1906.—Київ, С. В. Кульженко, 1907.—С. 5—15.

твердив, прихильники національного руху обмежилися проповідуванням обережного культурного українства і спричинилися до того, що найактивніші українські елементи відійшли від національної справи і приєдналися до терористичного революційного руху. Ба щобільше, він уважав, що якщо «українофіли» й далі займатимуться археологією чи культурництвом, то це може довести до того, що поляки, фінни та кавказькі народи здобудуть собі автономію, а інші народи і далі залишатимуться під зміщеною гегемонією росіян. Грушевський вважав, що подібне вже насправді сталося з русинами в Австро-Угорщині. Він уважав це найбільшою трагедією, якби таке саме сталося в Росії. На його думку, настав слухний час, і він вимагав, щоб українство в Росії вийшло поза межі етнографічної народності. Воно мусить стати політичною і економічною силою та почати організовувати українське суспільство як націю¹¹.

У травні 1905 р. Грушевський зробив новий вклад у обговорення майбутнього конституційного ладу Російської імперії. Цей свій проект Грушевський спершу опублікував у «Літературно-науковому віснику», а пізніше переклав його російською мовою для загального вжитку в Росії¹². З уваги на цензурні обмеження Грушевський обминав політично небезпечні терміни, як «демократія» і «федералізм». Все ж таки він постійно користується такими термінами, як «прогресивний», «раціональний» і «репрезентативний», а тому немає сумніву в тому, які думки обстоював Грушевський у основних питаннях.

Він розділив свою статтю «Конституційне питання і українство в Росії» на дві частини. У першій він обговорює сучасне політичне становище в Росії і подає свої думки, як прихильники українського національного руху можуть найуспішніше брати участь у загальному русі, що домагається політичних реформ. У другій частині Грушевський коротко з'ясовує гасла російського «ліберального руху», вказує, в чому він сходиться, а в чому розходиться з ними, і пропонує свій власний конституційний проект, який має ввести корективи до думок російського ліберального руху.

Грушевський починає свою статтю описом боротьби між царською бюрократією і російським суспільством. З одного боку, він з'ясовує, як бюрократія застосовує тактику зволікання, обіцяючи маленькі поступки, потім не вводить їх у життя, чекаючи в надії на те, що часи зміняться, а план реформ можна буде просто здати в архів. З другого боку, Грушевський бачить, що всі ті маленькі поступки і довгі зволікання лише посилюють домагання суспільства. Те, що колись було великою поступкою громадській думці, як, наприклад, ідея Шипова в справі народної палати чи думи з дорадчим правом, тепер уже неприйнятна в суспільстві, яке її вважає реакційним домаганням. Суспільство, як каже Грушевський, уже «жадає» загального, рівного, безпосереднього, «тайного» (голосування), хоч дуже незначна кількість громадян здає собі справу з усіх наслідків таких вимог. Таким чином, постає чим далі, тим більша прірва між сподіваннями суспільства і сучасністю та її реальним станом. Насправді найосновніших громадських прав ще не забезпечено, і час-від-часу уряд виявляє супроти них свою зневагу і застосовує каральні заходи проти жидів, вірмен та інших груп, які не контролюють своїх радикальних кіл. Таким чином, уряд побачив слабкість ліберальної інтелігенції і використовує її¹³.

¹¹ Там же.

¹² Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вістник.— XXX (1905). — С. 245—258; передруковано в *З біжучої хвилі*, с. 16—32 (звідкіля беремо цитати в цій статті) і в скороченому перекладі російською мовою «На конституционныя темы» в *Освобождение России и украинский вопрос*.— Санкт-Петербург, Общественная польза, 1907.— С. 121—131.

¹³ Грушевський М. Конституційне питання...— С. 16—18. Грушевський спеціально згадує «кишинівські події» до квітня 1903 р., які були фактично великим погромом, що в ньому, як згадується, загинули 49 жидів, а 2000 сімей лишилося без

Проте Грушевський бачив, що ліберальний рух може на свій рахунок записати також і дійсні досягнення. Так, наприклад, деякі антиурядові заяви, які лунали на російських зборах у Західній Європі, уже не вважали автоматично кримінальними злочинами. Застосування давніх законів не було послідовним, і на різних нарадах українські делегати могли об'єднуватися з представниками інших народів та опозиційних партій для підтримки резолюцій, які домагалися основних змін російської конституції. З цього матиме користь усе суспільство. Далі Грушевський наводить приклад недавнього з'їзду журналістів і літераторів, а також з'їзду відпоручників земств, на якому українські представники подали свої постулати в справі автономії для різних районів і народів, які займають певну територію. Грушевський вказує на те, що завдяки згоді з іншими народами та з соціал-демократами українську резолюцію в справі національно-територіальної автономії схвалила більшість делегатів на з'їзді журналістів¹⁴. Історик хотів, щоб українські діячі йшли за прикладом своїх земляків на з'їзді журналістів і використали всі свої сили на те, щоб в рамках обмеженої волі слова виявити українські домагання перед суспільством та забезпечити здійснення українських цілей при загальній реформі Російської держави.

Першу частину своєї статті «Конституційне питання і українство в Росії» Грушевський закінчив палким закликом до ветеранів українського національного руху, старої генерації «українофілів», які не хотіли сходити з порівняно безпечних позицій культурницьких кружків, зайнятися також політичними справами. Він звернув увагу на те, що українські домагання рідко коли порушують на багатьох напівлегальних фахових і «всеросійських» з'їздах. Перемога на з'їзді журналістів була, на його думку, винятком. У Російській імперії українцям бракує «консеквенції й витривалості», як каже Грушевський. Вони не використовують належно різних з'їздів і преси, навіть власної. Історик нарікає на байдужість і пасивність більшості та продовжує: «З виїмком кількох, переважно молодших людей, що страються дійсно совісно сповнити сей обов'язок дня, як індиферентно, пасивно держать себе інші... Не хочучи переходити до закидів поодиноким людям, але підступає сам до горла крик: «де ви, передові репрезентанти, генерали й полковники українства, що не писали по-українськи, бо «не володієте» українською мовою, не брали участі в дотеперішнім науковим і літературним руху на галицькій ґрунті, бо уважали, що «малорусский вопрос должен быть разрешен на русской почве», — чому мовчите тепер, коли настала пора рішати його «на русской почве», коли прийшов час вияснити, пропагувати його на вашій звичайній російській мові, у таких близьких і милих вам російських ліберальних кругах?... Чим покриваєте ви перед своєю совістю, перед людьми, що вас оточують, свою пасивність, свою байдужість супроти своєї суспільності, свого народу? Чим оправдаєте ви своє недбалство в критичнім часі, коли земля горить під ногами й Україна може безповоротно бути поминеною при перестрою відносин Росії?»¹⁵.

На цьому Грушевський закінчив першу частину своєї статті «Конституційне питання і українство в Росії», яку він, зокрема, присвятив консервативним ветеранам українського національного руху. Друга частина складається з докладного проекту конституції, якої

стріхи над головою. Проти цієї події протестували Короленко, Горький і Лев Толстой. Див.: Lavi Theodorge. Kishinev // Encyclopedia Judaica.— Jerusalem, 1971.— V. X.— Pp. 1064—1066.

¹⁴ З'їзд журналістів і літераторів відбувся в Петербурзі 5—8 квітня 1905 р., а головним представником на ньому був репрезентант російськомовної «Киевской Старини» Євген Чикаленко. У своїх *Спогадах* (1861—1907), Нью-Йорк, УВАН, 1955, с. 374—377 він описує свої добрі взаємини з грузинами, естонцями, латишами та іншими делегатами неросійських народів на з'їзді.

¹⁵ Грушевський й М. Конституційне питання...— С. 23.

він добивався в Росії, а призначена вона для всіх, хто був зацікавлений, — для українців, литовців чи жидівських соціалістів, зацікавлених у збереженні і розвитку своїх народів, чи для російських «прогресистів» діячів земства, зацікавлених у поліпшенні становища.

Спочатку Грушевський вказав на однопалатність думки серед російських лібералів і підкреслив, що, відкидаючи принцип самоврядування для України, Литви чи кавказьких народів, еміграційний лідер російського «ліберального руху» Петро Струве зайняв рішучу централістську позицію. Усі дискусії зводилися до необхідності створити репрезентативний уряд з вирішальним, а не просто дорадчим голосом чи до потреби загальних, рівних, прямих і таємних виборів до центрального всеросійського парламенту з двома палатами за звичайним європейським зразком. В одній палаті було б приблизно 2500 депутатів — представників народу, а в верхній палаті засідали б делегати країн і міст.

Грушевський погоджувався з російськими лібералами в необхідності уряду, складеного з виборних представників з вирішальним голосом, однак він не міг погодитися з загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням в одну двокамерну всеросійську палату. По-перше, на його думку, верховна палата застаріла, нераціональна і в практиці інших європейських країн скомпрометована. По-друге, він наполягав на тому, що одна всеросійська законодавча палата неприйнятна, бо вона буде надто нееластичною і матиме великі громіздкі виборчі округи (з 250 або й 300 тисяч виборців на один округ і позбавляє меншості виборчого права). Ба щобільше, коли великі території та народи напевно оберуть своїх представників у такий парламент, то існувала водночас явна небезпека, що ця невелика кількість коштом всіх інших матиме гегемонію. Тому, на думку Грушевського, всеросійський парламент не може бути єдиною установою представництва: «Що деякі території дістануть свої обласні представительства, в тім ніхто не має сумніву. Отже, питання тільки в тім, чи сі території будуть виїмком, чи ціла Росія буде організована по системі обласної національно-територіальної самоуправи?... Українці й всі інші недержавні народності повинні змагати до того, щоб ся обласна самоуправа не була привілецією тільки декотрих національностей, але щоб на основі самоуправи національних територій була організована вся Росія. Бо тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати чи звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути — підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвитку, а не об'єктом боротьби»¹⁶.

Далі Грушевський детально розробив свій зразок національно-територіальної децентралізації Російської імперії. Згідно з його конституційним проектом, прямі вибори треба перенести в обласні (насправді здебільшого національні) сейми. Делегати з цих сеймів будуть послані в центральний парламент, який, отже, буде формуватися на базі непрямих виборів. Грушевський однак остерігає, що непрямі вибори в центральний парламент були б дуже небезпечні, якщо б лише більшості обласних сеймів вибирали б депутатів. Це позбавило б виборчого права всякі меншості і спотворило б принцип репрезентації. Він пропонує вибирати депутатів у центральний парламент шляхом вибору окремих членів обласних сеймів на базі спеціальної формули: наприклад, одного депутата від чотирьох членів обласного сейму. Це дало б змогу віддзеркалити правильно широкі зацікавлення громадської думки. Водночас це зменшило б розміри виборчих округ (з 250-ти чи

¹⁶ Там же.— С. 25—26.

300 тисяч, як хочуть російські ліберали, на щонайбільше сто тисяч) і обмежило б кількість депутатів центрального парламенту (з 2500, як пропонують російські ліберали, на приблизно 600 депутатів). Це збільшило б кровні інтереси виборців та їхнє зацікавлення суспільним життям, а з другого боку, центральний уряд складався б з розсудливої і зручної кількості депутатів.

Далі Грушевський переходить до повноважень і юридичної бази самоврядувальних областей. Тут треба, на його думку, схвалити загальні правні основи в рамках конституції, а не лишати це на розсуд центрального парламенту. Грушевський був переконаний, що кожна територія з одним мільйоном мешканців певної національної приналежності мала б мати право самоврядування з власним сеймом. Такий сейм відав би, принаймні, шкільною системою, вищою освітою, охороною здоров'я, поліпшенням побуту, торгівлею, втриманням шляхів і місцевою поліцією. Цей територіальний сейм контролював би частину вищої адміністрації і призначав би деяку кількість суддів. Грушевський додавав, що сфери повноважень місцевих сеймів були б ще більше поширені, коли мова про території з ще більшою кількістю населення. Отже, хоч Грушевський про це ясно і не говорив, однак він натякає на те, що Україна з населенням у 30 мільйонів мешканців повинна мати свій власний сейм з ще більшими повноваженнями, ніж він згадував вище¹⁷.

Грушевський додав опісля важливі уточнення до свого плану влади автономних національно-територіальних урядів. Вибори в обласні сейми мали відбуватися на базі загального, рівного, прямого і таємного голосування, однак підкреслював, що виборчі бюро, складені з представників усіх партій, що беруть участь у голосуванні, муситимуть наглядати за виборами, якщо ми хочемо уникнути продажно́ї практики, як, наприклад, заповнення балотувальних урн. Він вказував на Галичину, де зовсім продажна адміністрація пробувала використати введення таємного балотування для того, щоб спотворювати результати виборів навіть більше, ніж це робилося раніше. Грушевський також уважав, що загальне голосування треба доповнити, щоб інтелігенція, люди, поставлені вище в науковому чи культурному сенсі, які стоять понад суто класовими чи професійними інтересами, мали також право голосу. Замість старомодно́ї верхньої палати Михайло Сергійович пропонував, щоб школи, університети, наукові товариства і професійні об'єднання вибирали певний відсоток — як пропонував 25% — членів обласних сеймів. Нарешті, Грушевський уважав, що виборці меншості не сміють бути позбавлені голосу в територіальній чи конституційній системі, яку він пропонував. Він пропонує, що з одної виборчої округи можна обрати більше ніж одного кандидата, наприклад, кандидата з найбільшою кількістю голосів і другого та третього по кількості отриманих голосів. Це далеко точніше відбивало б настрої суспільства і допомогло б послабити «напруження виборчої боротьби, що тепер мусить хапатися всіх способів, аби конче досягнути більшість»¹⁸. Грушевський дійшов висновку, що всі ці удосконалення не

¹⁷ Декілька років після цього головний цензор українських книжок у Києві С. Н. Щеголев обговорив журналістичну діяльність Грушевського 1905 року. В своїй праці *Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма* (Київ, 1912). — С. 157 Щеголев зазначає: «Від квітня до серпня 1905 р. проф. М. Грушевський помістив серію статей в петербурзькому *Сыне Отечества*. Зручно танцюючи довкола цензорського пера, він проголосив неминучість основної перебудови Росії». Шойно під час революції 1917 р. Грушевський з'ясував, що він уважав, що найдоцільнішим вирішенням політичної долі України була повна політична автономія, яка наближалася б до цілковитої незалежності. Див.: *Якої ми хочемо автономії і федерації*. — Київ, 1917; передруковано у *Вибрані праці*, вид. Микола Галій. — Нью-Йорк, Головна управа ОУРДП в США, 1960. — С. 142—149.

¹⁸ Грушевський М. Конституційне питання... — С. 31. У питанні прав меншостей, що жили розсіяно на певній території, були зокрема зацікавлені жиди, які

можна було б провести в рамках єдиної парламентарної системи, яку пропонують російські ліберали; згідно з їхньою системою, удосконалення, запропоновані Грушевським, збільшили б кількість депутатів до неможливого. З другого боку, ці поліпшення зовсім реальні в рамках непрямих виборів місцевих сеймів.

В останній частині статті Грушевський обговорює питання місцевих урядів. На його думку, російські губернії не віддзеркалюють ні національного, ні економічного, ні навіть історичного поділу, а тому їх треба зовсім скасувати. Їх мало б замінити самоврядування на рівні повітів і волостей, а це місцеве громадське самоврядування мусило б бути гарантоване основними законами країни¹⁹.

Конституційний проект Грушевського з 1905 р. спочиває, таким чином, на двох основних принципах. Найосновнішим із цих принципів був, як це назвав Грушевський, репрезентаційний уряд; із змісту ясно виходить, що він мав на увазі ні більше, ні менше як повну політичну демократію. Другим принципом є те, що в такій великій і складній державі, як Російська імперія, введення репрезентативного принципу раціонально можна досягти лише далекойдучою децентралізацією²⁰. До національного питання треба підійти прямо, і цілу імперію треба реорганізувати на базі національно-територіальних сеймів. Ці сейми з урядами місцевого самоврядування мали б стати основними складовими частинами держави, а центральний парламент обирали б непрямю, і він ділив би повноваження уряду з місцевими властями. Народність, географічне положення і демографія, а не історичні претензії деяких народів чи випадкові рішення віддаленої бюрократії стали б напрямними для реорганізації держави. Таким чином, М. Грушевський натякає, що насильне бюрократичне розрізнення між державою і суспільністю зникло б і народ сам панував би «прогресивно» і «раціонально»²¹.

Проект Грушевського мав одну слабкість: його було дуже важко здійснити. Національно-територіальну децентралізацію рішуче відкидали керівники російського «визвольного» руху, які вважали, що менші нації повинні природно розплинутися в російському морі. Поляки і фінни також не були зацікавлені, оскільки вони підкреслювали свої «історичні» домагання і прагнули незалежності чи автономії без ува-

побувалися, що територіальна чи конституційна система може позбавити їх представництва. Більшість жидів воліла мати систему пропорційної репрезентації і «позатериторіальної» чи «персональної культурної» автономії. З свого боку, Грушевський вважав, що місцеві автономії в рамках територій і пропорційна репрезентація в сеймі вистачально забезпечують меншості, а культурна автономія недоцільна. Так він думав ще 1913 року: «На национальные темы: К вопросу о национально-территориальной автономии», *Русское богатство*, нр. 1 (Спб., 1913), с. 223—243. Однак на початку 1918 р. революційний український парламент, Центральна Рада, очолена Грушевським, схвалила закон у справі персональної автономії для жидів та інших меншостей. Завдяки цьому жиди не виступали проти четвертого універсалу, який проголосив незалежність України. Див.: напр.: Goldelman S. I. *Jewish Autonomy in Ukraine 1917—1920*.—Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1968; Aster Howard, Potichnyj Peter J. *Jewish Ukrainian Relations: Two Solitudes*.—Oakville, Ontario: Mosaic Press, 1983.

¹⁹ Грушевський М. Конституційне питання...—С. 31—32.

²⁰ Катерина II вважала, що великі розміри Росії примушують її бути монархією. Струве обернув цей аргумент і заявив, що розміри Росії примушують суспільство брати участь в урядуванні. Грушевський пішов ще на один крок далі, вважаючи, що з уваги на розміри в Росії мусять існувати народоправство і децентралізація.

²¹ На початку Грушевський ішов за Антоновичем та іншими опозиційними істориками в Російській імперії, які розрізняли державу і суспільство. Ці позиції критиковав емігрант-конституціоналіст Михайло Драгоманов, який уважав такий розподіл штучним і доводив, що його російська соціальна думка позичила в німецьких філософів. Коли Грушевський переїхав у Галичину, він краще ознайомився з ідеями Драгоманова і змінив, здається, свій підхід до цієї справи. Див.: Стахів Матвій, *Деякі матеріали про світогляд Грушевського, Михайло Грушевський у 110 роковини народження* / (ред. М. Стахів) // *Зап. Наук. Тов-ва ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1978*.—Т. СХСVII.—С. 221—227.

ги на те, що діятиметься на інших землях імперії. Деякі українці ставилися зневажливо до цього проекту, як, наприклад, Микола Міхновський, який уже втратив надії на реформу Російської держави²².

З другого боку, проект конституції Грушевського явно йшов в рамках традицій розвитку української політичної думки XIX ст.: від всеслов'янських сантиментів кирило-мефодіївських братчиків до децентралізованого лібералізму Михайла Драгоманова ця традиція була просякнена ідеєю федералізму. Насправді, хоч царська цензура і не дала Грушевському висловити своїх ідей докладно, вони сильно нагадують драгоманівський проект федерації — Вільної Спільки — надрукованої 1884 р. в Женеві²³.

Конституційний проект Грушевського не втратив своєї актуальності, коли цар Микола II дозволив улаштувати вибори в двокамерну всеросійську Думу на базі проекту російських лібералів. Навпаки, під впливом М. Грушевського постав так званий український клуб з 45-ти членів, а наш історик підготував «Декларацію про автономію України», призначену для прочитання в Думі. Думки Грушевського поділяв також, принаймні частково, «Клуб федералістів-автономістів», що складався з 120-ти членів, який постав також під час т. зв. першої Думи²⁴. Цей конституційний період дав, крім того, Грушевському змогу витлумачити свої думки ще ефективніше у т. зв. «прогресивній» російській пресі²⁵.

Більше обережності треба було застосувати в періоді після Столипінського «перевороту» 1907 р., однак Грушевський продовжував розвивати свої ідеї національно-територіальної децентралізації і федералізму аж до самого початку Першої світової війни. Під час свого перебування в нейтральній Італії восени 1914 р. він передбачав у розмові з ліберальним російським журналістом «неминучу федералізацію Росії»²⁶.

Упадок Російської монархії і розвиток революційних подій 1917—1918 рр. дав змогу Грушевському поспробувати здійснити свої думки. Від самого створення Центральної Ради, що її очолив М. Грушевський, основною ціллю її була найширша політична автономія в рамках федеративної російської республіки. З'їзд народів, який відбувся 1917 р. в Києві, також прийняв багато думок Грушевського щодо відбудови держави в національних і федеративних рамках. Навіть у Четвертому універсалі, який був фактично українською заявою про незалежність, були згадки можливих федеративних зносин з сусідніми народами. Отже, як бачимо, конституційний проект Грушевського 1905 р. став політичною програмою України на багато років.

Стаття Грушевського «Конституційне питання і українство в Росії» є особливим етапом в еволюції громадського життя. До 1905 р. Грушевський передовсім трудився над зміцненням українських наукових і культурних установ. Він займався писанням історії, видаванням

²² Про Міхновського та інспіровану ним Революційну Українську партію див.: Мірчук П. Українська державність 1917—1920.— Філадельфія, 1967.— С. 19 і далі. Про критику програми Грушевського 1905 р. див.: Прихильник «Ерупістів», Не кидайте бісеру // Літературно-науковий вістник, XXXII (1905).— С. 61—65.

²³ Драгоманов М. Вольный союз — Вільна спілка: Опыт украинской политико-социальной программы.— Женева, 1884.— Переклад англійською мовою: «Free Union: Draft of Ukrainian Political and Social Program». Mykhailo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings, ed. Ivan L. Rudnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, II, 1 (New York, 1952).— Pp. 193—205.

²⁴ Діяльність Грушевського в Петербурзі я докладно обговорюю в своїй праці «Mykhailo Hrushevsky and The Politics of National Culture».— Pp. 113—117.

²⁵ Зауваження київського цензора С. Н. Шеголева подано в прим. 18. Коротко до цієї теми також у Івана Крип'якевича, Михайло Грушевський: життя і діяльність.— Львів: Товариство «Просвіта», 1935.— С. 32.

²⁶ Мухин М. Проф. М. Грушевський (1866—1934) // Вістник, IV (Львів, 1936).— С. 194—202, зокрема, с. 195, де він цитує Михайла Осоргіна «Встречи», Последние новости, від 10 квітня 1933. Осоргін працював у Русских ведомостях.

журналів і організацією освітніх установ вищого рівня. Ця діяльність проходила передусім у Галичині. Після 1905 р., хоч він і не відходить від культурної праці, Грушевський чим далі, тим більше бере участь у політичному житті Російської імперії. Основа його програми — національно-територіальна автономія — стала важливою метою українсько-політично-національного руху, яким він керував. Цю ідею перейняли також численні неукраїнці і неросіяни того часу.

Конституційний проект 1905 р. знаменував також спеціальний етап української політичної традиції 19-го сторіччя; вони віддзеркалювали впливи кирило-мефодіївців, Прудона, Антоновича і Драгоманова. З другого боку, ця традиція постала тоді, коли панував мир, а українське національне пробудження щойно починалося. У той час, здавалося, що царська імперія непереможна. Відродження цих ідеалів 19-го ст. у М. Грушевського носило шляхетні риси, однак тоді ще не можна було сказати, яке значення зможуть мати ці його ідеї після загибелі імперії Габсбургів і Романових. Так само не можна було тоді ще передбачити, чи ці ідеї перетривають українське національне відродження і зможуть витримати конкуренцію з крайніми соціалістичними та націоналістичними ідеологами 20-го сторіччя.

Основное внимание уделено политическим взглядам М. С. Грушевского на государственное устройство Российской империи, освещен ряд важных проблем, связанных с его конституционным проектом 1905 г.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).